

Диниченко Т. А.,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри світової літератури
Київського університету імені Бориса Грінченка

МЕТАФОРИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПСИХІЧНОГО РОЗЛАДУ В РОМАНІ А. ФРАНСА «БОГИ ЖАДАЮТЬ»

Анотація. Статтю присвячено аналізу роману А. Франса «Боги жадають» крізь призму психоаналізу. Сюжет роману проінтерпретовано як метафоричне моделювання психічного розладу головного героя – судді Трибуналу Ежаріста Гамлена. Образ цього персонажа репрезентує складне ставлення письменника до Французької революції 1789–1794 рр. Роман написаний на початку ХХ ст., коли А. Франс зближується із соціалістами і намагається неупереджено зобразити революціонерів, але на цей свідомий намір накладається його неусвідомлений спротив будь-якому насильству. Саме так з'являється образ добродесної людини, яка внаслідок психічного розладу поступово перетворюється на ката. У дослідженні використовується культурно-історичний, біографічний та психоаналітичний методи.

Для дослідження образу Гамлена застосовується методика фрейдівської інтерпретації, коли персонаж аналізується як носій несвідомих комплексів, а тому визначаються його несвідомі мотиви і почуття, розкривається семантика його прихованих бажань. У статті досліджується репрезентація автором в образі головного героя таких класичних психоаналітичних симптомів, як «комплекс Едіпа», фантазування і галюцинації, нарцизм, трансфер, відреагування, невроз-психоз. Письменник не використовує фрейдівських термінів, але майстерно відтворює певні сцени «комплексу Едіпа» і специфіку його розвитку в Гамлена; зображає процес формування нарцизму; показує, що ідеологічно раціоналізовані вчинки персонажа є насправді «відреагуванням» – діями, які невротик здійснює як субституцію своїх спотажів; демонструє як наслідок трансферу амбівалентні почуття, з яких складається «комплекс Едіпа», які переносяться на Республіку, патріотизм перетворюючи на ідола, а ненависть до роjalістів – на манію вбивства.

Аналіз роману А. Франса «Боги жадають» доводить, що образотворення відбувається на психоаналітичній основі, а сюжет побудований як «історія хвороби», адже автор здійснює метафоричне моделювання психічного розладу. Новизна дослідження полягає в тому, що вперше застосовано психоаналітичний підхід до інтерпретації А. Франса «Боги жадають», зокрема й до сюжету та образу головного персонажа.

Ключові слова: психоаналітичне літературознавство, «текстуально сконструйована квазіособа», методика фрейдівської інтерпретації, «комплекс Едіпа», нарцизм, трансфер, відреагування.

Постановка проблеми. Історія доводить, що значущість наукової теорії вимірюється, окрім іншого, чисельністю та якістю імпульсів, які вона викликає в галузях суспільної й віддалених дисциплін [1, с. 221]. Із цього погляду психоаналіз є одним із важливих культурних явищ модерної доби; завдяки

принципово новим підходам до дослідження людської природи його методологія і дотепер застосовується в багатьох галузях гуманітаристики, зокрема і в літературознавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Відстань між психоаналізом і літературою не треба перебільшувати, – зауважує Я. Потканський, – адже практика Фрейда-психоаналітика виходить далеко за межі підходу природничих наук, вона сягає таких знарядь, як герменевтична інтерпретація...» [2, с. 292]. Літературознавство адаптує до аналізу художнього твору численні психоаналітичні техніки, прийоми, терміни, оскільки «художній твір подібний до групи незрозумілих симптомів: той, хто сприймає, повинен їх витлумачити. Фрейд <...> дістається до значення симптомів шляхом психоаналізу» [1, с. 228]. Психоаналітичний підхід до аналізу художнього тексту дозволяє висвітлити нові його прошарки, по-новому інтерпретувати змістові і формальні чинники. У сучасній вітчизняній науці про літературу психоаналітичному літературознавству присвячені ґрунтовні наукові студії Н. Зборовської, А. Печаровської, О. Бідюк, О. Тиховської, О. Вертипорох, Ю. Кузнецова та ін., у яких розроблені різноманітні методологічні техніки аналізу художніх текстів.

У працях самого З. Фрейда можна виокремити два взаємопов'язані психоаналітичні підходи до аналізу художнього твору: текст інтерпретується або як сукупність симптомів пацієнта-автора, або як опис клінічного випадку пацієнта-персонажа. Останній базується на порівнянні автономності твору, але при цьому враховується той факт, що персонаж є художньою фікцією митця, а тому психологія творця є певним ключем до розшифрування психології його персонажів. Дослідники вважають, що в будь-який художній образ транспонується «неусвідомлене» митця (подібно до того, як у символ сну транспонується витіснене бажання сновидця), і розглядають його як «фігуру несвідомого» [3, с. 84].

Метою статті є розгляд роману А. Франса «Боги жадають» крізь призму психоаналізу.

Виклад основного матеріалу. У романі «Боги жадають» («Les Dieux ont soif») А. Франс звертається до зображення Великої французької революції 1789–1794 рр. Класична концепція цієї події базувалася на пануванні «баналізованої метафори розвитку» й «догматизованої метафори революції» в її ліберальному і марксистському варіантах [4, с. 80]. Натомість А. Франс зображає Французьку революцію як «болісний перехід від однієї моделі нації до іншої, метаморфозу історії, яку відіграві сприймають як пам'ять» [5, с. 5]. Твір, написаний у 1912 р., репрезентує «нове історичне бачення минулого» [4, с. 67], яке з'являється на межі ХІХ–ХХ ст. і вибудовує «інші відносини з минулим та інші способи його усвідомлення»

[5, с. 9]. На проблему пам'яті, як уважає французький історик П. Нора, першими відреагували психоаналітики, філософи і письменники, створюючи «дискурс про історію» [5, с. 79].

А. Франс із дитинства цікавився Великою революцією, і ставлення до неї було неоднозначним. Як спадкоємець гуманістичної культури Франції митець засуджує будь-яке насилля: у збірці «Перламутрова скринька» (1892) героями оповідань стають жертви якобінського терору – благородні аристократи й прекрасні аристократки, які не втрачають гідності перед озлобленим натовпом. Проте через критичне ставлення до порядків сучасної капіталістичної Франції і зближення на початку ХХ ст. із соціалістами А. Франс у романі «Боги жадають» намагається висвітлити події 1789–1794 рр. з іншого боку «барикад». Однак у творі домінує не політично-ідеологічна, а філософсько-антропологічна проблематика, відбувається спроба осмислення історичного досвіду у світлі тенденцій сучасності.

А. Франс акцентує увагу не на соціально-історичному значенні Великої революції, а на тому, як вона відбивається на свідомості й психіці пересічної людини. Письменник звертається до найбільшого моменту пам'яті французів – періоду кривавої якобінської диктатури, а головним героєм робить суддю Трибуналу Еваріста Гамлена. Інтерпретація цього образу можлива лише крізь призму психології і світобачення автора: оскільки природі А. Франса чужі насилля і жорстокість, він зображує процес перетворення нормальної людини на революційного фанатика як поступовий психічний розлад, що робить із сумним співчуттям гуманіста до хворої людини. У цьому баченні революціонерів митець близький до З. Фрейда, який уважав, що будь-який революційний протест – це масовий психоз, а його учасники демонструють параноїдальний комплекс [6, с. 145].

Свідомий намір письменника зобразити революціонерів у позитивному ключі везуває в конфлікт із його підсвідомістю. Так, декларуючи повагу до людей, які «повалили старий світ», автор говорить про «завзяття їх і душевний спокій» [7, с. 359]. Проте неусвідомлене імпліцитно виявляється у «хворобливих» кольорах портретних характеристик активних учасників революції: у ще молодого Трюбера «спина зігнулася», а «шкіра пошерхла» [7, с. 356], у Фук'є – лице «із землистим відтінком» [7, с. 416], у Ренодена – «понурий погляд» [7, с. 504]. А всі разом вони утворюють «ніби єдину глуху, оскаженілу голову, єдину душу, єдиного містичного звіра» [7, с. 469]. Так, неусвідомлене автора транспонується в символ, що навіє одночасно жалість, відразу і жах.

Коллективний портрет суддів Трибуналу також сугестує відчуття їх психічної ненормальності: вони перебувають у «жалюгідному стані здоров'я» і судять, «зморені втомою, знесилені безсонням і алкоголем» [7, с. 469]. Психоаналітичний підхід особливо яскраво виявляється в описі процесів над жінками: автор зображає чоловіків у мантіях як таких, що охоплені низькими інстинктами і хтивістю. Суддям здається, що «затягнуті смертною млюю» очі молодих привабливих жінок насправді затягнуті «ніби млюю жаги», вони уявляють «хтиві й криваві картини, не відмовляючи собі в жорстокій втісі віддати до катівських рук це жадане тіло; про це, можливо, слід було б мовчати, але, знаючи природу чоловіків, заперечити цього не можна» [7, с. 457].

Сюжет роману побудований як історія трансформації особистості Еваріста Гамлена – добросердої й добросердої

людини, яку через рік праці в Трибуналі натовп проваляє на гільйотину криками: «Кровопивець! Убивця за вісімнадцять франків на день!» [7, с. 528]. Головний персонаж постає як «текстуально сконструйована квазіособа», наділена свідомістю й неусвідомленим, яке «виявляється так, як і у реальних осіб через сні, помилкові дії або цілі сукупності дій, які не можна пояснити на рівні раціональної свідомості» [2, с. 310]. Це дозволяє застосувати до аналізу твору методику фрейдівської інтерпретації, яка передбачає «розгляд персонажів як носіїв несвідомих комплексів» і спрямована «на визначення несвідомих мотивів і почуттів персонажа, пошук класичних психоаналітичних симптомів», розкриття семантики його прихованих бажань [8, с. 108].

Із позицій психоаналізу сюжет роману «Боги жадають» можна проінтерпретувати як художнє моделювання процесу психічного розладу особистості. Автор не застосовує фрейдівської термінології, але здійснює у певному сенсі психоаналітичне дослідження свого персонажа: зображає формування і дію «комплексу Едіпа», виявляє риси нарцизму, описує роль трансферу в одержимості ідеєю знищення роялістів, репрезентує революційне завзяття як відреагування. Логіка змін, які відбуваються в психіці Гамлена, вибудована відповідно до основних положень фрейдизму: основою психічного розвитку людини є внутрішні інфантильні переживання, зокрема її амбівалентне ставлення до батьків.

А. Франс майстерно змальовує специфіку формування в Еваріста «комплексу Едіпа» і його вплив на розвиток особистості. Мати розповідає, що народила його завчасно, «упала біля нього», нежиттєздатного, й виходила його, а він «із самого малечку намагався віддячити їй, чим тільки міг» [7, с. 366]. Ми бачимо первинну сцену і розвиток типової едіпальної ситуації: все життя випестуваного матір'ю сина центрується навколо неї, адже Еваріст намагається бути ідеальним, щоб вона любила тільки його, належала тільки йому. Щодо батька, то його смерть не стала для Еваріста трагедією: це ознака того, що він в уявленні хлопця був «третім зайвим». Можливо, син навіть підсвідомо бажав, щоб батька якимось дивом не стало і щоб він законно міг зайняти його місце біля матері, що підтверджує і сама пані Гамлен: «Після батькової смерті ти сміливо взявся опікуватися мною...» [7, с. 367].

Зайвою в стосунках Еваріста з матір'ю була і молодша сестра Жюлі, яка могла «перетягнути» материнську любов на себе. Ось чому він інтуїтивно декларує всі чесноти, що подобаються матері (слухняність, смиренність, добродішність), протиставляючи їх нестримним емоціям запальної сестри. Його поведінкою керує інстинкт виживання, посиленій у цьому разі неусвідомленим страхом немовляти, який без матері помере. Коли Жюлі йде з дому, закохавшись в аристократа, Еваріст витлумачує матері її вчинок як егоїстичний: вона хоче «з'їсти» від своїх близьких зазнати розкоші та втіхи» [7, с. 387]. Її молодша пара щиро готова оточити пані Гамлен «увагою і піклуваннями», вона «відвертається від них» через «імовірно несправданні» [7, с. 487], який не може допустити, щоб хтось позбавив його статусу годувальника матері. У часи революції Жюлі смерті разом із коханим за кордон, тому він раціоналізує свої неусвідомлені почуття вже ідеологічними переконаннями.

Поняття «комплексу Едіпа» є ключем і до розуміння філософії Еваріста Гамлена на моральних принципах, його «судових» усього, що стосується звичаїв і поведінки» [7, с. 489].

3. Фройдом, мати є найпершим об'єктом інфантильного еротичного потягу чоловіка, що є нормою в дитячому віці, проте, як зауважує Г. Штольце, якщо «подібні стосунки сексуалізуються і разом із піднесеними до них захисними механізмами зберігаються включно до пубертатного періоду і після нього» [Цит. за: 3, с. 350], то дитяча емоційна прив'язаність до матері перетворюється у чоловіка на патогенний чинник для його психіки. Материнський образ, пов'язаний у підсвідомості з «так званою «любов'ю-повагою», не сумісною навіть із думкою про чуттєвість», може зіграти «вирішальну роль у розвитку статевого потягу» [9, с. 295]. У цьому причина того, що Гамлен-художник «ніколи не славився як майстер еротичного жанру» [7, с. 361]. Навіть сильному почуттю до Елоді він підсвідомо прагне надати «моральний і соціальний сенс»: після зізнання дівчини в гриху він створює «здогад» про те, начебто її споконсив і кинув аристократ, а тому він любить її як «жертву розбещеної монархії» і «за пережиті страждання» [7, с. 389].

Із «комплексом Едіпа» пов'язане також формування в Еваріста нарцисистичного комплексу: страх втрати материнської любові змалечку спонукає його до постійних зусиль бути найкращим, піднятися над усіма в її очах. Отже, його ідеальна добродесність була життєво необхідною запорукою материнської любові, зброєю в боротьбі за місце під сонцем. Протиставляючи себе іншим, він відчужується від них, що є, на думку К. Горні, «найсприятливішим для розвитку нарцисистичних нахилів» фактором [Цит. за: 3, 189]. Мати ж, сама того не розуміючи, роками культивує в ньому цей комплекс: завжди хвалить його і протиставляє сестрі, підносить його чесноти в розмовах із сусідами.

Ідентифікація і самоствердження Гамлена в цій едіпальній ситуації можлива тільки у зв'язку з матір'ю: він жадає бути ідеальним сином і чоловіком. Таке бажання можна витлумачити як виявлення едіпового комплексу в асексуальній формі – прагнення хлопчика перевершити свого батька. Еваріст, звісно, не усвідомлює істинних мотивів своєї поведінки і щиро відчуває себе праведником, що надає йому (в чому він упевнений) беззаперечного права судити всіх недобродесних.

Почуття Гамлена в часи революції також живляться психічною енергією первинної едіпальної ситуації, посилюючись за рахунок трансферу: Вітчизна уявляється йому «ласкавою матір'ю», а він сам – «вірним сином» [7, с. 378]. До несвідомого трансферу призводить повторення ситуації з дитинства: життя залежить від материнської любові, яку він має заслужити відданістю. Процес трансферу – це поступове формування щодо певної особи або інституції почуттів та установок, «які є концентрацією минулих почуттів й відносин...» [10, с. 48]. Перенесення синівської любові на Вітчизну є специфічним різновидом трансферу: материнський образ часто наділяється нумінозними властивостями, похідними від колективного архетипу Аніми, а найвищим вираженням архетипу Аніми є образ Матері-Вітчизни [11, с. 139]. Феномен любові в трансфері має характерну особливість: вона завжди породжується «специфічною життєвою ситуацією, яка викликає в психічній реальності індивіда первинні об'єкти його дитинства» [3, с. 205]. Так, ситуація, в якій перебувала Республіка (знищити ворогів, щоб вижити), повторювала ситуацію Еваріста в дитинстві, тому він уважав втрату роаялістів «кровною справою» [7, с. 451]. Поступово «любов до Батьківщини замінює йому все» [7, с. 506] і патріотизм стає для нього не любов'ю, а ідолом.

Поведінку Гамлена-судді можна охарактеризувати як відреагування. Цей термін у психоаналізі позначає дії, які пацієнт здійснює як «субституцію своїх спогадів»: не пригадуючи «нічого з того, що <...> подавив у своїй психіці», він «відтворює ситуацію з минулого» [10, с. 107]. Отже, Еваріст несвідомо проєктує едіпальну ситуацію на соціальний конфлікт, діє за певним алгоритмом, який сформувався у нього з дитинства, що призводить до нищівних наслідків. Відреагування є ознакою психічного розладу і «має велике соціальне значення», особливо якщо «пов'язане з людиною, чия діяльність здійснюється на державному рівні» [10, с. 112], як ми бачимо в романі «Боги жадають» на прикладі Гамлена – присяжного Трибуналу.

Герой, «здатний створити деякі символічні переміщення, структурує власний світ і, звісна річ, не залишається в реальному», – зауважує А. Печарський [3, с. 170]. А. Франс описує те, як поступово «розум Еваріста, бентежний і допитливий від природи, під впливом повчань якобінців та життєвих вражень став підозрілим і неспокійним» [7, с. 459], і фіксує характерні симптоми психічного розладу. По-перше, це порушення сну: «разів по двадцять на ніч він ехолопувався, переслідуваний кошмарами», «уві сні він розмовляв, кричав» [7, с. 509]. По-друге, параноїдальний комплекс: «йому кризь кожен отвір у кожному льоху ввижалася дошка для виготовлення фальшивих асигнацій; у глибині порожньої... крамниці марилась йому цілі склади харчів, прихованих для спекуляцій; за освітленими вікнами ресторанів йому вчувалися слова біржовиків, що... готували розорення країни; ... усюди йому вбачалися самі лише змовники та зрадники» [7, с. 459]. І нарешті, по-третє, галюцинації: йому повсякчас «ввижались привиди засуджених недолугих генералів у закривавленій куряві на площі Революції» [7, с. 516].

Наприкінці роману Еваріст Гамлен постає як психічнохвора людина, одержима манією знищення всіх не-республіканців. Якщо на початку роману «мрії про злагоду й любов сповнювали його серце» [7, с. 427], то на шляху до гільйотини він марить стратами: «велике завдання ще не завершено... Негідників, убиць батьківщини з кожним днем усе більшає; вони виростають із-під землі, поспішають з усіх кordonів: юнаки... старі, жінки, що чіпляють на себе маску невинності, чистоти...» [7, с. 518]. Герой вважає, що заслуговує смерті, адже виявив поблажливість, чим зрадив Республіку.

Висновки. Таким чином, психоаналітична методика аналізу роману А. Франса «Боги жадають» дозволяє проінтерпретувати розвиток головного персонажа як метафоричне моделювання психозу. Такий підхід до творення образу зумовлений особливостями психології і світобачення письменника.

Література:

1. Григорьев И. Психоанализ как метод исследования художественной литературы / Зигмунд Фрейд, психоанализ и русская мысль / [Сост. и авт. вступ. ст. В.М. Лебедев]. Москва: Республика, 1994. С. 221–236.
2. Потканський Я. Психоаналіз у літературознавчих дослідженнях / Література. Теорія. Методологія / [Пер з польськ. С. Яковенка. / Упор. і наук. ред. Д. Уліцької]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 292–311.
3. Печарський А. Психоаналітичний аспект української белетристики першої третини ХХ сторіччя: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 466 с.

4. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення: Монографія / Войцех Вжосек; пер. з польськ. В. Сагана, В. Склокіна, С. Серякова; наук. ред. А. Киридон, С. Троян, В. Склокін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с. (Серія «Ідеї та Історія»; Вип. 7).
5. Нора П'єр. Теперішнє, нація, пам'ять / П'єр Нора; пер. із фр. А. Репи. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. 272 с.
6. Левчук Л.Т. Психоданаліз: от бессознательного к «усталости от сознания». Київ: Выща шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1989. 183 с.
7. Франс А. Боги жадають / Анатоль Франс. Твори в п'яти томах, Т. 4 [Переклад з французької]. Київ: Дніпро, 1977. С. 353–536.
8. Вертипорох Оксана. Психоданалітична інтерпретація: методика і практика (на матеріалі оповідання Володимира Даниленка «Солом'яний пан»). *Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки*. Вип. 258. Черкаси, 2013. (№ 5). С. 106–112.
9. Волошин В.Н. Фрейдизм / Зигмунд Фрейд, психоданаліз и русская мысль / Сост. и авт. вступ. ст. В.М. Лейбин. Москва: Республика, 1994. С. 269–346.
10. Сандлер Дж., Дэр К., Холдер А. Пациент и психоданалітик: Основы психоданалітического процесса. / Перевод с англійського В.В. Зеленського и М.М. Скородумовой. Под Общей редакцией В.В. Зеленського. Воронеж: НПО «МОДЭК», 1993. 176 с.
11. Зборовська Н.. Психоданаліз і літературознавство: Посібник. Київ: Академвидав, 2003. 392 с. (Альма-матер)

Dynnychenko T. Metaphorical modelling of a psychological disorder in the novel by A. France "The Gods Are Athirst"

Summary. The article has been devoted to the analysis of A. France's novel "The Gods are Athirst" through the prism of psychoanalysis. The plot of the novel is interpreted as a metaphorical modeling of the mental disorder of the protagonist – Judge of the Tribunal Evarist Hamlen. The image of this

character represents the writer's complex attitude to the French Revolution of 1789–1794. This is how the image of a virtuous person appears, who gradually turns into a executioner as a result of a mental disorder. The study uses cultural-historical, biographical and psychoanalytic methods.

To study the image of Hamlen, the method of Freudian interpretation is used, when the character is analyzed as a carrier of unconscious complexes, and therefore his unconscious motives and feelings are determined, the semantics of his hidden desires are revealed. The article examines the author's representation in the image of the protagonist of such classic psychoanalytic symptoms as "Oedipus complex", fantasizing and hallucinations, narcissism, transference, reaction, neurosis-psychosis. The writer does not use Freudian terms, but skillfully reproduces the original scene of the "Oedipus complex" and the specifics of its development in Hamlen; depicts the process of formation of narcissism; shows that the ideologically rationalized actions of the character are in fact a "response" – actions that the neurotic performs as a substitute for his memories; demonstrates as a result of the transfer the ambivalent feelings that make up the "Oedipus complex" are transferred to the Republic, turning patriotism into an idol, and hatred of the royalists into a mania for murder.

Analysis of A. France's novel "The Gods are Athirst" proves that the formation takes place on a psychoanalytic basis, and the plot is built as a "medical history" – the author performs a metaphorical modeling of mental disorder. The novelty of the study is that for the first time a psychoanalytic approach was applied to the interpretation of A. France's "The Gods are Athirst", in particular the plot and image of the main character.

Key words: psychoanalytic literary criticism, "textually constructed quasi-personality", method of Freudian interpretation, "Oedipus complex", narcissism, transfer, reaction.